

Bijbelfiguren en monsters in tinglazuur De tegelvloer uit de prelatuur van de O.L.V. Ten Duinenabdij te Koksijde (prov. West-Vlaanderen)

Marc Dewilde & Anton Ervynck

met plan als bijlage 4

1 De lotgevallen van een unieke vloer

Bij de opgravingen in de Duinenabdij, geleid door P. Schittekat, werd in 1954 in de prelatuur of abtswoning¹ een tegelvloer vrijgelegd. Zonder dat het goed tot hen doordrong hadden de opgravers een unieke vondst gedaan, waarvan het belang nooit volledig werd begrepen.

De vloer was complex opgebouwd. Binnen een rechthoekig kader waren de tegels diagonaal geordend in een geometrisch patroon waarbij figuratieve en gele of zwarte, monochrome tegels elkaar afwisselden. Deze uitgekiende schikking, naast het feit dat de vloer quasi volledig werd aangetroffen, deed het geheel aan belang winnen. Bovendien was ook het technisch aspect van de versierde tegels bijzonder. Men had immers niet te maken met stempeltegels behandeld met loodglazuur, die we vaker vinden in laat-middeleeuwse context, maar met de veel zeldzamere beschilderde tegels met tinglazuur.

De vloer werd door de opgraver nooit uitvoerig gepubliceerd. Er verschenen slechts enkele korte, algemene verwijzingen, een overzichtsfoto en enkele detailtekeningen in algemene werken over de opgravingen in de Duinenabdij². De opgravingsgegevens gingen later bovendien nog verloren. Enkel een summiere opmeting van de schikking en tekeningen van de meeste motieven bleven bewaard. Deze werden slechts gedeeltelijk gepubliceerd (fig. 1)³.

Uit de luttele nog bekende opgravingsgegevens⁴ kan volgende stratigrafische positie van de vloer afgeleid worden. De tegelvloer werd aangetroffen onder een puinlaag van 50 cm dik, waarop een nieuwe, onversierde vloer in roodgebakken tegels was gelegd. De aanleg van deze tweede vloer wordt in de 15de eeuw gesitueerd, alhoewel de argumentatie hiervoor ons onbekend is. In een volgende fase heeft men het vloerniveau nog eens 20 cm verhoogd en werden voor een derde vloer opnieuw eenvoudige rode tegels gebruikt. Een volgende, vierde vloerniveau bestond uit een houten bevloering rustend op staande houten palen. Deze palen werden in de grond geheid door de vroegere vloeren heen, waardoor vele tegels van de eerste vloer braken. Ondanks deze beschadigingen is het aan de opeenvolgende verhogingen van het leefniveau in de prelatuur te danken dat de versierde vloer behouden is gebleven.

Na het lichten van de vloer – conservatie *in situ* bleek in die tijd onmogelijk – werd deze in de inkomhal van het museum van de Duinenabdij te Koksijde (W.-VI.) tentoongesteld. In 1958 kregen de beschilderde tegels een ‘conserverende’ behandeling. “Een lange onderdompeling in een bad met Benzenum, verwijderde het vuilnis, daarna werd Kanadabalsem als glazuur aangewend, wat een zeker reliëf schonk aan het vage lijnenspel welke de tekening vormde.”⁵ Benzeen heeft een reinigende functie waarbij vetten en organische stoffen opgelost worden. Het aanbrengen van Ka-

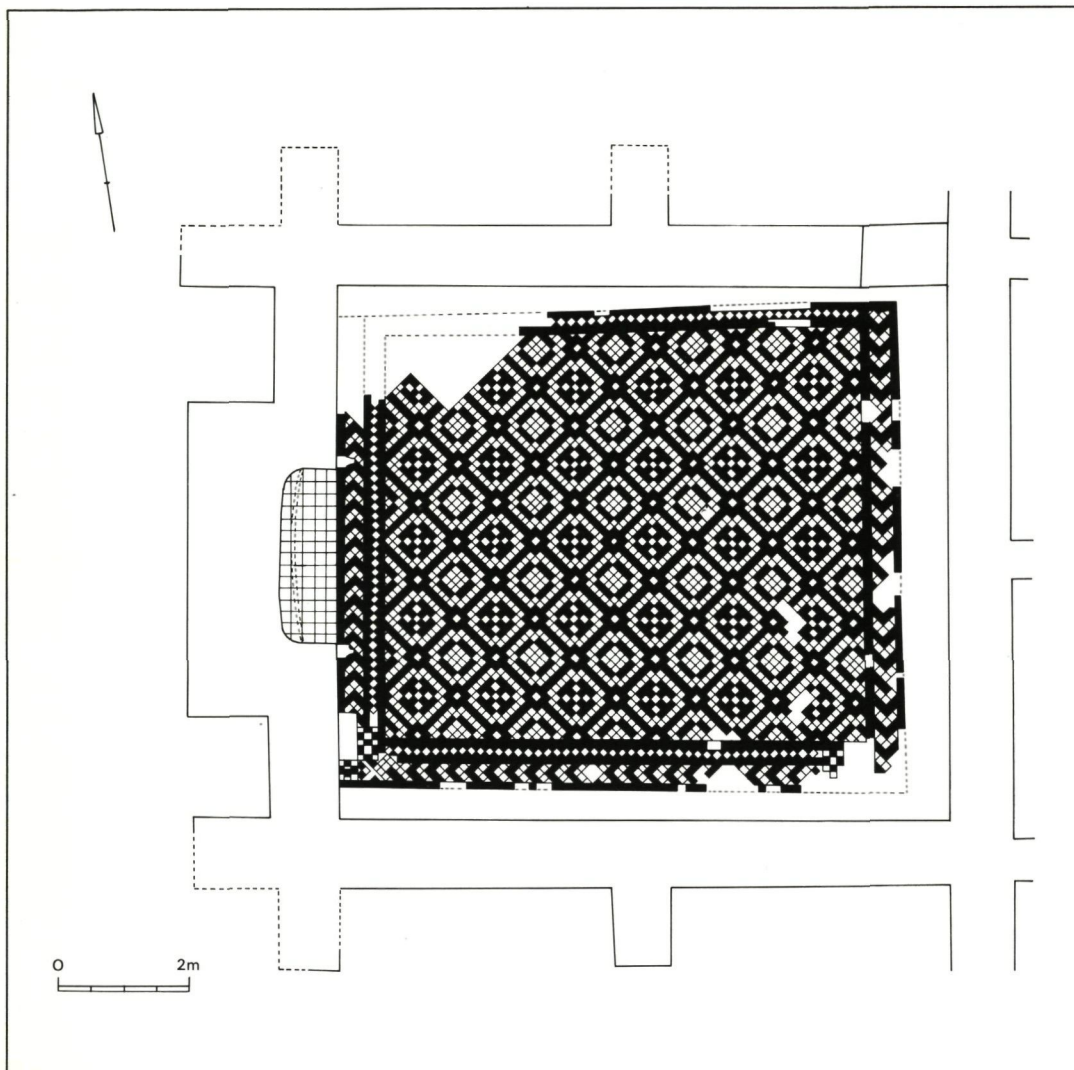
1 Dewilde & De Meulemeester 1992, dit volume.

2 Schittekat 1958, 39-42; 1960, 25-27, fig. 8, 36, 38-42, 79-103; 1966, 123-124.

3 Van Nerom 1960, 30-35; 1961, 56-59; 1962, 36-48.

4 Van Nerom 1962.

5 Bijmens 1960, 204.

1 *Algemene schikking van de tegelvloer in de abtswoning (Van Nerom 1962).*

General disposition of the tile pavement in the abbot's lodging (Van Nerom 1962).

opgelost worden. Het aanbrengen van Kanadabalsem valt minder toe te juichen, het is harshoudend en gaf de tegels een glanzend oppervlak, zelfs op plaatsen waar het glazuur weg was. Het oorspronkelijke tینگlazuur bezorgde slechts een matte schijn aan de tegels en dit oorspronkelijk aspect van het glazuur is dus door de 'conserverende behandeling' verloren gegaan.

De opstelling bevindt zich heden niet meer in de inkomhal. De vloer werd uit elkaar gehaald en enkel de best bewaarde figuratieve tegels werden tegen de wanden van de trappenzaal (zaal 4) opgehangen. In totaal werden meer dan 600 beschilderde tegels gerecupereerd, waarvan er 336 in min of meerdere mate geconserveerd werden en in het museum te bekijken zijn. Wat met de rest der beschilderde tegels en met de monochrome tegels gebeurde is onduidelijk. Zaal 5 in het museum is volledig

uitgevloerd met middeleeuwse tegeltjes en hoogstwaarschijnlijk zijn heel wat van de monochrome tegels hierin verwerkt!

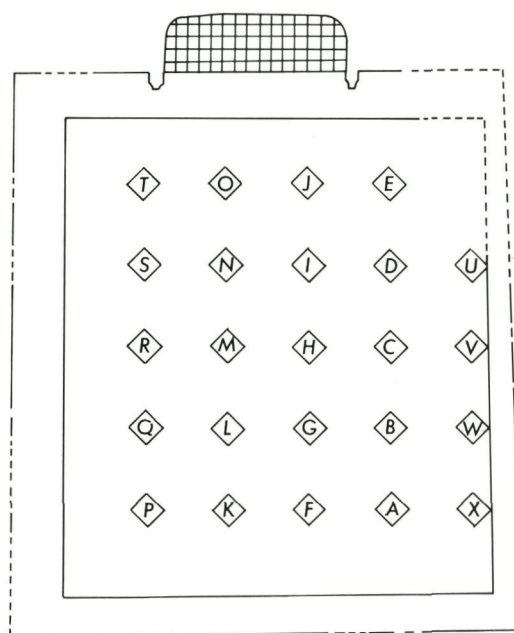
Het uiteenhalen van de vloer geschiedde zonder dat de oorspronkelijke samenhang werd genoteerd. Dit heeft rampzalige gevolgen gehad voor de verdere studie van dit kunstwerk. De volledige reconstructie is onmogelijk geworden, temeer daar de opgravingsgegevens verdwenen zijn⁶. Daarbij komt dat de tegels op een dusdanige manier zijn tentoongesteld dat onmogelijk zonder veel moeite kan nagegaan worden of op de achterzijde een nummering of andere localiserende informatie voorkomt, waarvan de confrontatie met de informatie op de tekeningen tot een inzicht zou kunnen leiden over hun plaatsing in het geheel van de vloer. Enkel de plaatsing van 24 grote composities kon teruggevonden worden⁷. Hierbij werd, naast de gepubliceerde

6 Ook C. Van Nerom, die het archief van haar vader beheert, kon ons niet op het goede spoor zetten.

7 Bij deze reconstructie werd puik werk geleverd door F. Wyffels (IAP).

2 Localisatie in de vloer van de figuratieve ensembles van negen tegels (Van Nerom 1962).

Localisation of the decorated nine-tile sets within the pavement (Van Nerom 1962).

algemene tekening en de schaarse beschrijvingen⁸, ook de huidige plaatsing in het museum in rekening gebracht.

De huidige bewaringstoestand van de tegels is niet schitterend te noemen. De motieven vervagen en her en der verschijnen witgrijze schimmel- of kristallisatievlekjes. Een nieuwe, grondige en wetenschappelijk verantwoorde conservatie dringt zich dan ook op.

Het is de bedoeling in deze bijdrage alle gekende gegevens over de vloer bijeen te brengen en alle tekeningen van de motieven te publiceren. Het blijft immers steeds mogelijk dat de tegels en de tekeningen in de toekomst verloren gaan of onleesbaar worden en dan is van dit kunstwerk toch tenminste dit rapport bewaard.

2 Het patroon (zie plaat als bijlage 4)

De vloer bestaat zoals gezegd uit monochrome en figuratieve tegels. Beide meten meestal 10,5 x 10,5 cm en zijn 2 cm dik. De monochrome tegels zijn geel of zwart. De vloer is rechthoekig, beslaat ongeveer een oppervlakte van 8 bij 7 m en heeft een dubbele omkadering. Beide omkaderingen zijn opgebouwd door een afwisseling van gele en zwarte tegels. Deze afboording is nogal heterogeen. Aan drie zijden (N, W & Z) is een binnenkader in de vorm van een doorlopende rij figuratieve tegels aangebracht, gevat tussen twee rijen zwarte te-

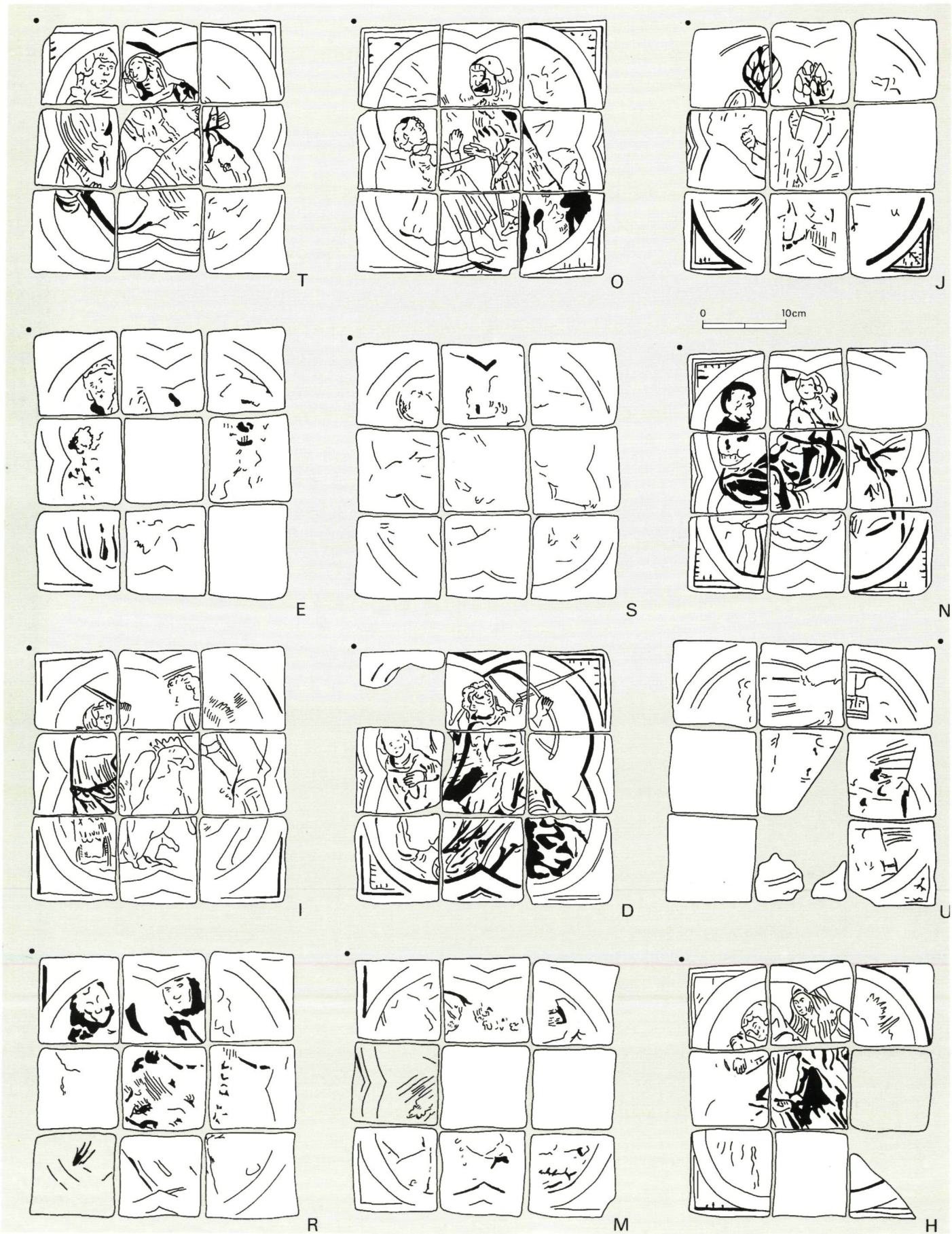
gels. Op de west- en de zuidzijde werd dit binnenkader omzoomd door een geometrisch fries, dat bestaat uit combinaties van telkens drie geel geglazuurde, kepervormig geordende tegels, gescheiden door soortgelijke combinaties van zwart geglazuurde tegels. Aan de buitenzijde wordt dit buitenkader afgezoomd door een rij van zwarte tegels. Aan de oostzijde is dit fries rechtstreeks tegen het centraal gedeelte geplaatst. In de zuidwesthoek en zuidoosthoek is de schikking verstoord door een herstelling. De zwarte tegels van de drie rijen die de kaders afzomen, staan met hun zijden evenwijdig aan de muren geïoriënteerd. Alle andere tegels binnen de vloer staan als ruiten geschikt, georiënteerd volgens de diagonalen van het vloeroppervlak. Doordat er twee oriëntaties van tegels voorkomen was het gebruik van driehoekige en aangepaste tegels noodzakelijk om de oppervlakte volledig te bedekken. In het binnenkader zouden aan de noordzijde ook driehoekige figuratieve tegels hebben gezeten (*cf. infra*).

Binnen de omkadering is de ruimte opgedeeld in vierkante ruiten, gescheiden door diagonale lijnen van zwarte tegels. Waar de lijnen kruisen is een figuratieve tegel aangebracht, omkaderd door 8 zwarte tegels. Binnen de ruiten is een centrale, kleinere ruit van negen tegels uitgewerkt, die op de zijden door drie zwarte tegels wordt afgezoomd. Twee soorten motieven alterneren binnen de centrale ruiten die niet door het kader worden gesneden. Ofwel kunnen negen tegels samen één figuratieve voorstelling vormen, ofwel bevat het vlak van negen tegels vijf afzonderlijke, met de punt rakende figuratieve tegels, gescheiden door vier monochrome tegels. De ruimte tussen de kleinere ruiten en de diagonale lijnen, die de grotere ruiten afbakenen, is gevuld met gele tegels. Ook de kleine ruiten die door het kader worden gesneden (aan de west-, zuid- en oostzijde) zijn enkel met gele tegels opgevuld.

Als geheel is de vloer niet volledig symmetrisch binnen de ruimte van de abtswoning opgesteld. De omkadering is slechts op één lange en op één korte zijde volledig aanwezig. Op één lange zijde vinden we enkel het binnenkader, op één korte zijde enkel het buitenkader. Ook de schikking van de ruiten binnen het kader is niet volledig symmetrisch. Met name de mate waarin de ruiten door het kader worden gesneden, is ongelijk.

⁸ Van Nerom 1962, 37, fig. 1, 43, fig. 5.

3 De figuratieve ensembles van negen tegels, volgens de volgorde van Van Nerom (1962).
The decorated nine-tile sets, presented following the sequence of Van Nerom (1962).

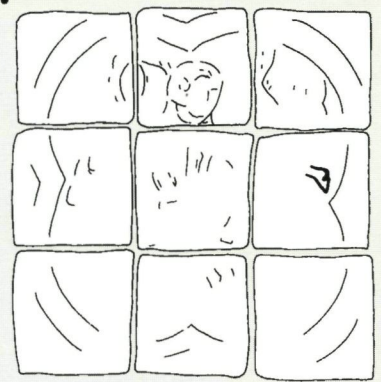

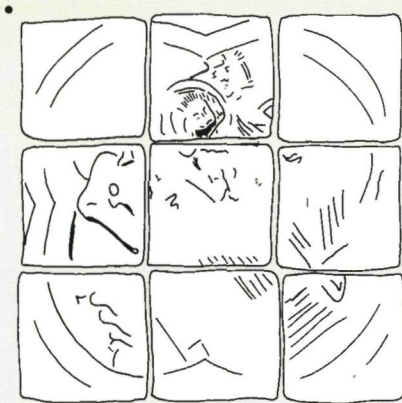
C

V

Q

L

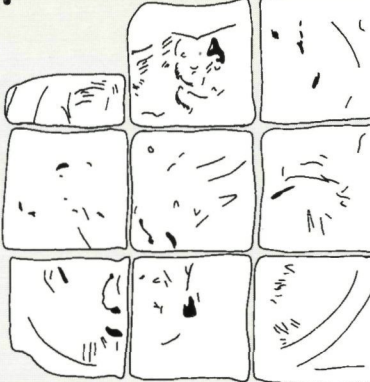
G

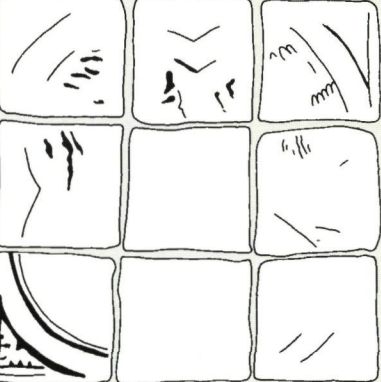
B

W

P

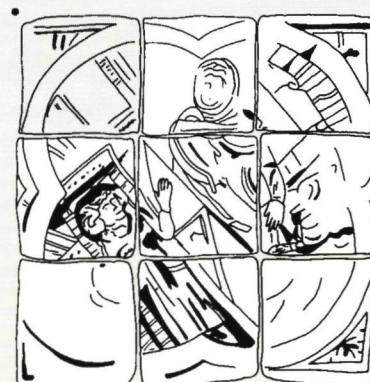

K

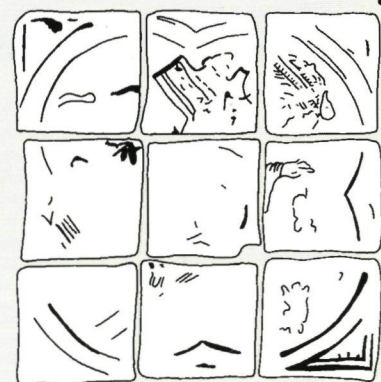
0 10cm

F

A

X

Figuratieve tegels komen dus als ensembles voor in de kleine ruiten, waar negen tegels één voorstelling vormen. Deze ensembles kwamen oorspronkelijk 25 maal voor in de vloer. De noordwesthoek is echter vernietigd zodat één groep verloren ging. Afzonderlijke vierkante figuratieve tegels vinden we in het binnenkader, in de kleine ruiten die geen ensemble vormen en op de kruising van de diagonale lijnen. We moeten ongeveer 160 figuratieve tegels voor het binnenkader rekenen, 150 voor de kleine ruiten die geen ensemble vormen en 66 op de kruisingen van de diagonalen. In totaal schatten we het aantal afzonderlijke vierkante figuratieve tegels dus op ongeveer 376. Samen met deze die de ensembles van negen vormen, maakt dit ongeveer 592 figuratieve vierkante tegels. Hiervan zijn er dus slechts 336 bewaard. Driehoekige figuratieve tegels vinden we in het binnenkader, naar verluidt⁹ enkel aan de noordzijde. De oorspronkelijke tekening laat echter niet toe te zien waar die precies waren ingewerkt. Een schatting van hun aantal is dan ook moeilijk, temeer daar er in het museum geen enkele bewaard is.

3 De techniek

Middeleeuwse figuratieve tegels zijn meestal zgn. tweekleurige stempeltegels. De kleurcombinatie werd bereikt door het gebruik van twee kleisoorten. In een tegel uit roodbakkende klei werd een motief ingedrukt dat vervolgens met wit slib werd opgevuld. Daarna werd de tegel met loodglazuur bedekt, wat in een glanzend effect resulteerde¹⁰. De figuratieve tegels van de vloer uit de abtswoning zijn zoals gezegd van een tweede, veel minder frequent type. Hierbij worden de produkten opnieuw oxiderend gebakken maar is de versiering niet ingedrukt. Aan de bovenzijde werden de tegels bedekt met loodglazuur waaraan tinoxyde wastoegevoegd. Deze toevoeging maakte het glazuur, na bakking, satijnachtig en zorgde voor een egale achtergrond. De aanwezigheid van tin in het glazuur van dergelijke figuratieve tegels werd fysico-chemisch aangetoond¹¹. Het tinglazuur werd waarschijnlijk op de ongebakken tegel aangebracht en niet op een biscuit¹². De versiering schilderde men, vóór het bakken, met bruine verf op het glazuur. Deze verf bevatte o.a. mangaan¹³. De achter-

grond van de motieven en sommige omkaderingen werden met (na bakking) groen kleurende verf beschilderd. Waarschijnlijk was deze verf op basis van koperoxide gemaakt.

Het gebruik van tin zal de kostprijs van de vloer doen stijgen hebben, vergeleken met een vloer uitsluitend in loodglazuurtegels. Benaderend kan echter gesteld worden dat slechts zo'n 10% van de tegelvloer met tinglazuur is uitgevoerd¹⁴. Men had trouwens niet zoveel tinoxyde nodig. Tinglazuur bevat slechts 5 à 10% tinoxyde en voor een duizendtal tegels van het type uit de Duinenabdij behoeft men dus slechts enkele dm³ tin¹⁵. De handel en verspreiding van tin kende trouwens vanaf de tweede helft van de 12de eeuw een sterke ontwikkeling¹⁶. Tegels in tinglazuur zullen wel duur geweest zijn, maar dan eerder omdat men voor hun produktie naast een tegelbakker ook een schilder nodig had. De versiering diende immers, in tegenstelling tot de produktie van stempeltegels, met de vrije hand te worden aangebracht (zie verder)¹⁷.

Middeleeuwse monochrome tegels zijn in regel met loodglazuur behandeld. Gezien deze uit de vloer van de prelatur niet meer kunnen bestudeerd worden, is een onderzoek van de samenstelling van het glazuur niet langer mogelijk.

4 Datering en context

Het gedeelte van de abtswoning, waaruit de vloer afkomstig is, werd recent opnieuw archeologisch onderzocht. Dit onderzoek geeft een datering voor de bouw van deze zaal in het tweede kwart van de 13de eeuw¹⁸. De aanleg van de tegelvloer op de gelijkvloerse verdieping is echter later gebeurd en moet gesitueerd worden in een tweede bouwphase, in het laatste kwart van de 13de eeuw. Een archeomagnetische datering geeft immers aan dat het bakken van de tegels tussen 1260 en 1280 geschiedde¹⁹. De tegels uit de vloer van de abtswoning vormen aldus het oudste bewijs van het gebruik van tinglazuur in de Lage Landen²⁰. Andere tegels met tinglazuur dateren in onze gewesten steeds uit de 14de eeuw²¹ (zie verder). De aanleg van de vloer moet dus, met de grootste kans, geplaatst worden in het abbatiaat van Theodericus (1259-1265), Thomas van

9 Van Nerom 1962, 43.

10 Voor een omstandige beschrijving van de productie van stempeltegels en van het tegelbakken in het algemeen: Eames 1980; Carrette & Deroeux 1985; Norton 1992. Een overzicht van de stempeltegels uit de Duinenabdij wordt gegeven in Raes 1980.

11 Deroeux & Dufournier 1987, 142.

12 Deroeux & Dufournier 1987, 147, noot 31.

13 Mariën-Dugardin 1972, 47.

14 Deroeux & Dufournier 1987, 149, noot 34.

15 Deroeux & Dufournier 1987, 149.

16 Van De Kerkhove 1975, 382-4.

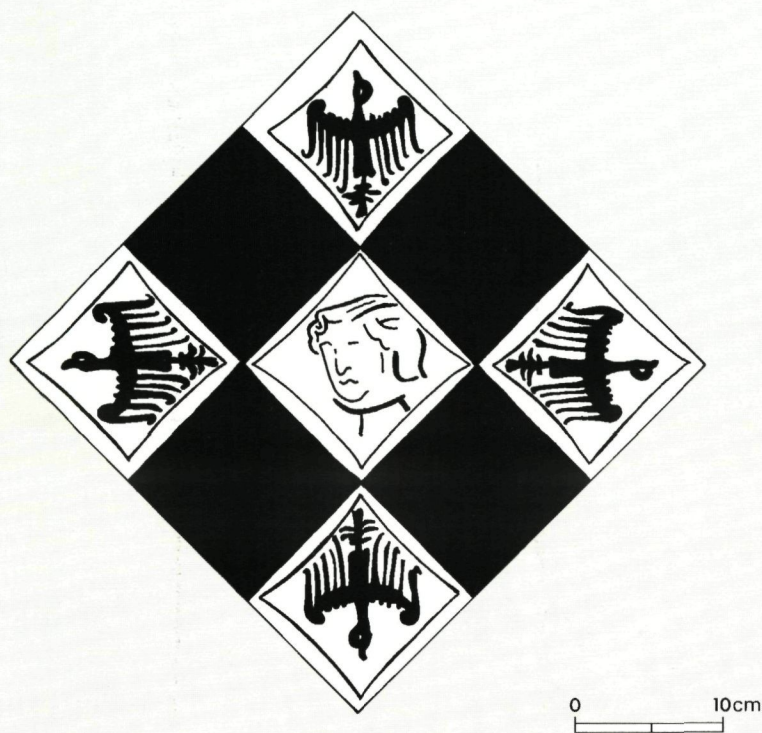
17 Norton 1984, 162.

18 Dewilde & De Meulemeester 1992.

19 Goulpeau *et al.* 1987.

20 Hillewaert 1992.

21 Laleman 1986.

4 Voorbeeld van een schikking bestaande uit vijf figuratieve en vier monochrome tegels.

Example of a set of five decorated and four monochrome tiles.

Gent (1265-1277), Guillielmus Cuckt (1277-1279) of Johannes van Oostburg (1279-1297 of 1299). Hierbij geniet deze laatste een lichte voorkeur omdat onder zijn bestuur veel bouwwerken plaatsgrepen²².

Verwonderlijk is wel dat de vloer eigenlijk niet past in de ruimte waarvoor hij bedoeld was. Zowel aan de noord-, de oost- als de zuidzijde bleef een onbetegelde strook over. Een mogelijkheid is dat op drie zijden van de zaal een, al dan niet betegelde, oprede was voorzien, waarvan alle sporen verdwenen waren of door de opgraver niet werden opgemerkt. De vloer is echter ook niet perfect rechthoekig en de ongelijke afwerking van de randen is opvallend. De vloer is bovendien niet exact gecentreerd t.o.v. de haardinsprong. Dit alles wijst erop dat de beschilderde tegels waarschijnlijk niet ter plaatse zijn aangemaakt en dat er fouten gebeurd zijn bij ofwel de opmeting of de uitvoering van de opdracht, waarna met het beschikbare materiaal ter plaatse een oplossing werd gezocht.

Niets laat voorlopig toe om de productieplaats van de tegels uit de Duinenabdij te achterhalen, maar het is aannemelijk dat ze Noord-Frans van traditie zijn. Vergelij-

kingsmateriaal wordt immers gevonden in Artois, met name te Andres, Saint-Omer, Th rouanne en Hesdin²³. Fysico-chemisch onderzoek op tegels uit deze vindplaatsen heeft overal de aanwezigheid van tin in het glazuur bevestigd maar heeft tevens de chemische verwantschap tussen de tegels uit de abtswoning en deze uit de Artesische sites aangetoond²⁴.

Vanwaar de techniek van het tinglazuur afkomstig is, is onduidelijk. Er werd lang gedacht dat door beïnvloeding vanuit de mediterrane wereld de oudste productiecentra in Zuid-Frankrijk zouden gegroeid zijn. Daarbij wordt vaak de datering rond 1290 van tegels uit de omgeving van Toulouse aangehaald²⁵. Vanuit Zuid-Frankrijk zou het gebruik van tinglazuur op figuratieve tegels zich dan in de 14de eeuw verspreid hebben, o.a. naar Noord-Frankrijk. De tegels uit de Duinenabdij zijn, volgens de archeomagnetische datering, echter ouder dan de oudst gekende uit Zuid-Frankrijk. Een veronderstelde verspreiding vanuit Zuid-Frankrijk naar Artois gaat dus niet op. Recent denkt men aan een overplaatsing van Zuid-Italiaanse majolica-bakkers naar Artois, aan het eind van de 13de eeuw²⁶. De Noord-Franse productie en verspreiding van tegels in tinglazuur bleef zowel in tijd als in ruimte beperkt. In de vindplaatsen waar ze voorkomen vormen ze steeds een minderheid.

In de laat-middeleeuwse periode wordt in de Lage Landen tinglazuur enkel aangewend bij de productie van tegels²⁷. De techniek is klaarblijkelijk niet gekend bij de pottenbakkers uit die tijd en uit die regio. Men veronderstelt inderdaad dat binnen het artisanat van de Noord-Franse tegelbakkers een soort beroepsgeheim werd in ere gehouden dat verhinderde dat de techniek van het tinglazuur zich verspreidde²⁸. Vanaf de 15de eeuw worden tegels in tinglazuur bij ons niet langer gemaakt. Op de redenen daarvoor gaan we hier niet in²⁹.

In de Lage Landen is de productie van tegels met tinglazuur, behalve in Noord-Frankrijk, ook aangetoond in Utrecht. In deze stad waren niet enkel voorbeelden *in situ* bewaard; men vond er ook afval van de productie in de middeleeuwse pottenbakkerswijk. Het zou dus kunnen dat in dit productiecentrum de techniek van de versiering in tinglazuur door tegel- en pottenbakkers werd gedeeld. Men veronderstelt bovendien dat alle vondsten van tegels met

22 V. en V. 1864-1867, 11.

23 Carette & Deroeux 1985.

24 Deroeux & Dufournier 1987, 142-143.

25 Norton 1984, 139.

26 Deroeux & Dufournier 1987, 151.

27 Deroeux & Dufournier 1987; Hillewaert 1992.

28 Deroeux & Dufournier 1987, 149.

29 Over het verdwijnen van deze traditie: Norton 1984, 158-160.

5 De individuele figuratieve tegels, in de volgorde zoals zij in het museum van de Duinenabdij bewaard en tentoongesteld zijn.

The individually decorated tiles, following the sequence in which they are presented in the museum of the 'Duinenabdij'.

6 De individuele figuratieve tegels, in de volgorde zoals zij in het museum van de Duinenabdij bewaard en tentoongesteld zijn.

The individually decorated tiles, following the sequence in which they are presented in the museum of the 'Duinenabdij'.

tinglazuur uit Nederland uit de Utrechtse ovens afkomstig zijn. De activiteit van de Utrechtse tegelbakkers wordt in de eerste helft van de 14de eeuw geplaatst³⁰.

5 De afbeeldingen op de tegels

Ondanks het feit dat slijtage, het inheien van palen en mogelijk de conservatieaanpak nogal wat schade hebben aangericht, is nog heel wat studiemateriaal voorhanden, dat ons in staat stelt de afbeeldingen op de tegels met tinglazuur te beschrijven en waar mogelijk te identificeren. Hierbij stellen zich wel enkele problemen. Vooreerst is er de slechte conditie waarin de meeste tegels verkeren. Ook deze die niet in de loop der tijd werden gefragmenteerd, zijn beschadigd. Wellicht door gewone slijtage tengevolge van betreding is het versierde oppervlak van vrijwel alle tegels aangetast. De verwerking gaat van een lichte erosie van de versiering tot een volledig verdwijnen van het glazuur. Van deze beschadigingen is heden op het eerste zicht niet veel meer te zien. De Kanadabalsem heeft voor een uniforme deklaag op alle tegels gezorgd, ongeacht hun bewaringstoestand. De onderliggende tekeningen zijn echter in vele gevallen onduidelijk geworden of slechts fragmentair bewaard.

Bovendien is de herkenning van figuren op tegels met tinglazuur moeilijker dan op tweekleurige stempeltegels met loodglazuur. In het laatste geval zijn de figuren eenvoudig en qua variatie beperkt. Men kon weinig detail aanbrengen en diende de figuur eenvoudig en gestileerd te houden. In dezelfde vloer werden bovendien slechts enkele verschillende stempels gebruikt om de kosten te drukken en moeite te sparen³¹. Ook werden dezelfde stempels op meerdere lokaties gebruikt³². Het schilderen op tinglazuur liet daarentegen een grote artistieke vrijheid toe. De figuren zijn aan weinig beperkingen gebonden en daarom soms moeilijk te interpreteren.

De vraag kan terloops gesteld worden wie deze figuren op de tegels schilderde. Het ligt voor de hand dat bij stempeltegels er een scheiding kan zijn tussen de vakman die de stempel sneed uit hout en de tegelbakker die de stempel gebruikte. De houtsnijder, die de stempel maakte, kan soms een eenvoudig vakman geweest zijn die zich inspireerde op bestaande, veelgebruikte

motieven. In andere gevallen zijn de stempels meer uitgewerkt en kunnen we spreken van een artistieke realisatie. Bij de tegels in tinglazuur is echter steeds de aanwezigheid van een kunstenaar, een schilder, vereist. Het aanleggen van tegelvloeren met figuratieve tegels in tinglazuur, in het kasteel van Filips de Stoute te Hesdin (Noord-Frankrijk), is historisch goed gedocumenteerd³³. De teksten, uit het eind van de 14de eeuw, vermelden expliciet de activiteiten van een schilder bij de productie van dergelijke tegels. In wat volgt, beschrijven we de afbeeldingen op de verschillende tegelgroepen binnen de vloer van de abtswoning. We bespreken achtereenvolgens de ensembles van negen figuratieve tegels, de combinaties van vijf figuratieve en vier monochrome tegels en de afzonderlijke figuratieve tegels. Afbeeldingen op driehoekige tegels zijn nooit gepubliceerd en de vondsten zelf kunnen in het museum niet meer teruggevonden worden.

5.1 DE ENSEMBLES

Vierentwintig ensembles bestaan uit negen tegels, die één motief vormen. Hierbij zijn één tot drie personages in het spel. De composities zijn gevat in een dubbele vierpas. Op de vier hoeken van elk geheel is een floraal motiefje aangebracht. Een aantal scènes kunnen nog min of meer geïdentificeerd worden. De plaats van de ensembles binnen de vloer wordt weergegeven in fig. 2.

Een geknielde biddende figuur met breed habijt en opgeslagen kap wordt veelal geïnterpreteerd als de schenker van de vloer, misschien abt Jan van Oostburg. De voorstelling kan evenwel ook eenvoudig als een *orant*, een biddende figuur, worden geïnterpreteerd (fig. 3: W).

Bij een tweede voorstelling houdt een krijgsman met de linkerhand een kind bij de voet omhoog. Over de maliënkolder die het hele lichaam omsluit, draagt hij een wambuis en een gordel met zwaardholster. Met de rechterhand omklemt hij een stevig slagzwaard. Een in lang gewaad gedrapeerde vrouw klampt hem zijdelings aan. Men vermoedt dat hier de moord op de onnozele kinderen of het Salomonsoordeel wordt afgebeeld (fig. 3: V).

Op een derde voorstelling kan misschien de opwekking van Lazarus herkend wor-

30 Norton 1984, 146-147.

31 Norton 1984.

32 Carotte & Deroeux 1987.

33 Norton 1984, 150-154 (referenties: noot 67 en 69).

den. In een gemetseld graf ligt een figuur in een lang habijt, die met de linkerhand het deksel van het graf wegduwt. Centraal staat een figuur in een lang gewaad dat rond het hoofd gedrapeerd is. Z'n linkerarm hangt slap langs zijn lichaam. Achter deze figuur is een onduidelijk geworden structuur aangegeven, misschien een huis (fig. 3: A). Op een vierde compositie prijkt een vrouw, die zich wendt tot een kleinere man in wambuis. Deze figuur heeft een kaproen op en houdt een staf over de schouder: een herder? (fig. 3: B).

Bij een vijfde scène wordt een man voorgesteld met mantel en platte muts: een rijke? Hij richt zich tot een man in wambuis. Deze is blootshoofds, loopt barrevoets en houdt een rietje(?) in de hand: een arme? Rond de eerste figuur staan varkens en biggen, die de andere besnuffelen. Hier wordt de parabel van de verloren zoon in gezien (fig. 3: O).

De andere voorstellingen zijn slechter bewaard maar de thema's lopen opnieuw sterk uiteen. Beelden twee staande en een liggende figuur een scène van ziekenverzorging of de opwekking van het dochttertje van Jairus uit (fig. 3: N)? Twee mannen met een zwaard kunnen in een duel verwickeld zijn (fig. 3: C). Verder herkennen we een boogschutter met een kind erachter (fig. 3: D); een centrale staande figuur (fig. 3: F); twee personen met een dier er tussenin, een van hen heft een zwaard omhoog (fig. 3: I); drie vrouwen, waarbij twee elkaar omarmen (fig. 3: H); een muzikant met een vrouw (fig. 3: T)³⁴. De rest van de afbeeldingen is totaal onleesbaar geworden.

Een deel van de scènes kan als bijbeltafereelen herkend worden, waarbij vooral onderwerpen uit het Nieuwe Testament aan bod komen. Het is echter niet zeker dat dit voor alle ensembles opgaat. Wellicht komen ook epische tafereelen voor. Alleen een doorgedreven kunsthistorisch onderzoek kan hier uitkomst brengen.

5.2 DE KLEINERE RUITMOTIEVEN

De kleine ruiten in de vloer, die bestaan uit vijf figuratieve tegels gescheiden door vier monochrome, tonen twee types afbeeldingen. Van de dertig dergelijke groepen waren de meeste (voor zover wij nog konden achterhalen) versierd met vier, kruisgewijs opgestelde, gestileerde adelaars

of klimmende leeuwen op individuele tegels (fig. 4). Centraal was waarschijnlijk meestal een of andere figuur geportretteerd. Op deze figuren gaan we verder in. Volgens Van Nerom³⁵ alterneerden de leeuwen met de adelaars. In de vloer zat dus misschien niet enkel een symmetrische afwisseling van enerzijds ensembles die een scène vormen met anderzijds ensembles bestaande uit vijf figuratieve en vier monochrome tegels. Binnen deze laatste groep alterneerden ook nog eens twee types: deze met adelaars en deze met leeuwen.

De adelaars en leeuwen zijn niet realistisch maar wel heraldisch voorgesteld (fig. 7: 23-24). Het verband met de centrale figuren en een mogelijke heraldische lijn in de opbouw van de vloer is echter niet meer te achterhalen. De tegels met de heraldische dieren zijn vrijwel steeds identiek. Het totaal aantal afzonderlijke figuratieve tegels hadden we op 376 geschat. Als we er van uit gaan dat ruiten met adelaars en leeuwen elk 15 maal voorkomen, zijn er dus 60 tegels met een adelaar en evenveel met een klimmende leeuw. Zodoende zijn er dus slechts 258 verschillende afzonderlijke figuratieve tegels.

5.3 DE AFZONDERLIJKE FIGURATIEVE TEGELS

Van de oorspronkelijke 258 tegels binnen deze categorie bewaart het museum er 110. De overige werden waarschijnlijk te beschadigd aangetroffen. Deze individuele figuratieve tegels kwamen zoals gezegd voor op de kruising van de diagonalen, in de afboording van de vloer en centraal in de ruiten die geen ensemble vormen. Enkele iconografisch verschillende reeksen van motieven komen voor: portretten van jonge mannen met weelderige haardos (b.v. fig. 5: 1 en 6: 7), portretten van oudere, kalende en gebaarde mannen, meestal met opgeslagen kap (b.v. fig. 5: 28 en 6: 15), portretten van vrouwen met haarnet of opgeslagen kap of in een sjaal gewikkeld hoofd (b.v. fig. 5: 13 en 6: 2), het gezicht van een ridder met een maliënkolder die het hoofd omsluit en met beschermstukken op de schouders (fig. 5: 7). Andere figuren staan voluit afgebeeld, zoals een *sedes sapientiae*(?) (fig. 6: 20) en een vooroverleunend figuur (fig. 6: 19). Figuren ten voeten uit zijn echter in de minderheid. Alle menselij-

34 Bijmens 1960, 205.

35 Van Nerom 1962, 42.

7 De individuele figuratieve tegels, in de volgorde zoals zij in het museum van de Duinenabdij bewaard en tentoongesteld zijn.

The individually decorated tiles, following the sequence in which they are presented in the museum of the 'Duinenabdij'.

8 De individuele figuratieve tegels, in de volgorde zoals zij in het museum van de Duinenabdij bewaard en tentoongesteld zijn.

The individually decorated tiles, following the sequence in which they are presented in the museum of the 'Duinenabdij'.

ke afbeeldingen zijn realistisch te noemen, op één na (fig. 7: 11). Daarop is een halfmens, half-dier te zien, dat we nu als een weerwolf zouden kunnen omschrijven. Dit brengt ons bij een tweede groep afbeeldingen: de dierenfiguren.

Naast de heraldische weergave van adelaar (fig. 7: 23) en leeuw (fig. 7: 24) beelden 30 bewaarde tegels dieren af. De weergave van deze dieren is minder realistisch dan die van de menselijke figuren. De reden ligt voor de hand. Waar de kunstenaar bij het weergeven van mensen steeds modellen in de buurt had, heeft hij zeker niet alle dieren naar het leven geschilderd. De determinaties alleen al (zie verder) suggereren dit. Dat de middeleeuwse beeldende kunstenaars voor dierenportretten soms teruggrepen naar oudere voorbeelden i.p.v. naar de natuur zelf, wordt ook aangetoond door een vergelijkend onderzoek van de *bestiaria*, de dierenboeken, uit die tijd. Sommige dieren werden zelfs getekend aan de hand van een oudere beschrijving zonder afbeelding³⁶!

Bestiaria zijn voor de identificatie van de dierenfiguren op de tegels uit de Duinenabdij een interessante vergelijkingsbron. Ze tonen ons hoe de middeleeuwse kunstenaar zich de dierenwereld voorstelde. De fauna zal er heel anders hebben uitgezien voor diegene die in aanraking kwamen met boeken of beeldende kunst dan voor de gewone man. Waar deze laatste waarschijnlijk de levende wezens in zijn omgeving heel goed kende, vertellen de *bestiaria* vaak over dieren, zoals olifant, tijger of antilope, die ver van huis leefden. Bovendien ontbreken in regel sommige algemene dieren uit onze Noordwest-Europese fauna en maken mythische dieren of onbestaande wezens frequent deel uit van het soortenspectrum in de dierenboeken³⁷. Op de redenen daarvoor, die van kunsthistorische aard zijn, gaan we hier niet in. Vermits de tegels uit de Duinenabdij door een kunstenaar zijn geschilderd en niet door een vakman uit het volk (zie eerder), is het eerder de fauna uit de *bestiaria* en niet de reële dierenwereld die ter vergelijking moet dienen. Vergeten we bovendien niet dat de *bestiaria* in abdijen werden vervaardigd³⁸! Vermits het grootste aantal *bestiaria* in Engeland is vervaardigd, terwijl we er uit Vlaanderen en Noord-Frankrijk slechts weinige kennen, gebruiken we een recent overzichtswerk van Engelse *bestiaria*³⁹ als referentie. Alle

middeleeuwse Noordwest-Europese *bestiaria* vertonen trouwens grote overeenkomsten.

Op de tegels uit de abtswoning zien we een aantal vogels afgebeeld. Een pauw (*Pavo cristatus* f. domestica) is duidelijk te herkennen aan de waaierstaart en mogelijk werd ook de kuif afgebeeld (fig. 7: 26). De pauw staat vermeld in de *bestiaria* als *pavo*⁴⁰. Een andere tegel stelt mogelijk een haan (*Gallus gallus* f. domestica) voor, *gallus* in de *bestiaria*⁴¹, alhoewel de tekening ook twee verschillende dieren kan voorstellen (fig. 8: 12). Een ijsvogel (*Alcedo atthis*) is determineerbaar door de gedrongen vorm, de relatief grote kop en de stevige bek (fig. 8: 15). Het dier figureert als *martineta* in de dierenboeken⁴².

Andere vogelfiguren stellen qua identificatie meer problemen. Eén tegel stelt wellicht een struisvogel (*Struthio camelus*) voor (fig. 7: 25). De lange hals, de stevige romp, de korte vleugels en de lange poten zijn alle treffend weergegeven. Dat een struisvogel slechts twee tenen heeft is eveneens correct aangeduid. Ook de houding, waarbij de vogel op het loopbeen rust, is typisch voor een struisvogel. Maar kenden de middeleeuwen bij ons dit dier? De vogel komt voor in Engelse *bestiaria*, waar hij *assida* of *struthio* wordt genoemd. Hij kwam niet voor in West-Europa maar was tot in de 19de eeuw nog te vinden in Noord-Afrika. Het dier was dus bekend bij de klassieke schrijvers, waarop de auteurs van de dierenboeken zich inspireerden. Daar hij er nooit een had gezien, was de *assida* een mythisch dier voor de middeleeuwer bij ons⁴³. Een andere tegel (fig. 8: 4) stelt misschien ook een struisvogel voor alhoewel er toch duidelijke verschillen zijn met de zonet besproken afbeelding. De afgebeelde vogel heeft b.v. drie tenen. Misschien gaat het wel om een grote trap (*Otis tarda*), een dier dat we niet terugvinden in de *bestiaria* maar dat in de middeleeuwen wel in Vlaanderen voorkwam. Nu wordt de vogel bij ons nog zelden, bij strenge winterkou, waargenomen⁴⁴.

Een der afgebeelde vogels kan misschien als een ibissoort, misschien de heilige ibis (*Treskiornis aethiopicus*), worden geïdentificeerd (fig. 8: 1). De lange poten en snavel doen aan deze groep vogels denken. Anderzijds zou het ook om een wulp (*Numenius arquata*) kunnen gaan. Wulpen figuren soms in de *bestiaria*, waar ze

36 George & Yapp 1991.

37 George & Yapp 1991.

38 George & Yapp 1991, 6.

39 George & Yapp 1991.

40 George & Yapp 1991, 156.

41 George & Yapp 1991, 155.

42 George & Yapp 1991, 168.

43 George & Yapp 1991, 129.

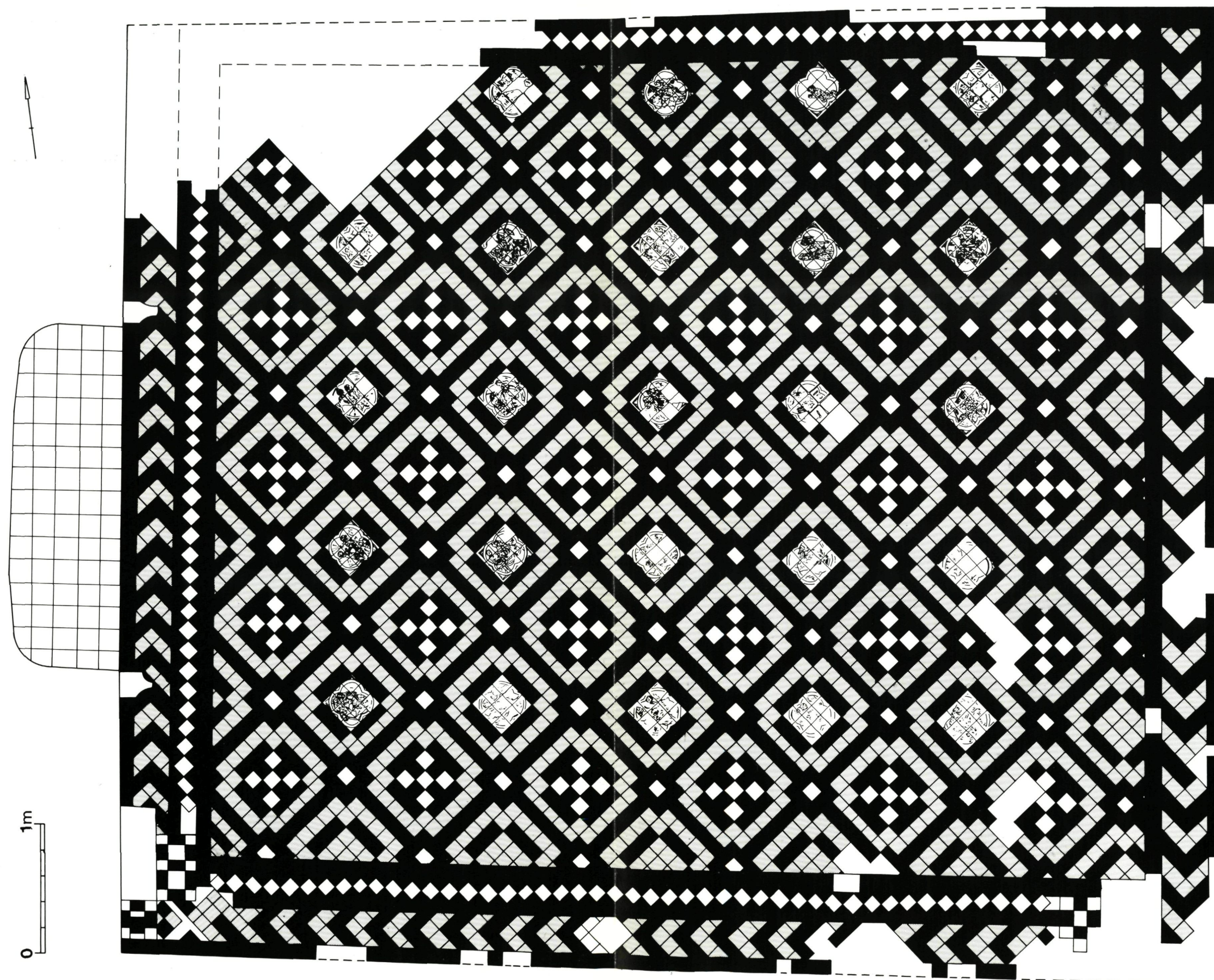
44 Desmet 1987, 81.

Bijlage 4 : bij

M. DEWILDE & A. ERVYNCK, Bijbelfiguren en monsters in tinglazuur. De tegelvloer uit de prelatuur van de O.L.V. Ten Duinenabdij te Koksijde (prov. West-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen* 2-1992, 315-334.

Plan van de tegelvloer: gele tegels zijn in grijs weergegeven.

Plan of the tile pavement: yellow tiles are rendered in grey.

onder de naam *coturnix* worden weergegeven. Deze naam, en de beschrijving die erbij hoort, is oorspronkelijk voor de kwartel (*Coturnix coturnix*) bestemd maar in vele *bestiaria* toont de bijgaande afbeelding duidelijk een wulp. Als gevolg geven 14de en 15de-eeuwse Engelse woordenboeken dikwijls foutief 'wulp' als vertaling voor 'coturnix'⁴⁵. Ibissen komen eveneens in de dierenboeken voor, waarbij de afbeeldingen van deze vogels ver van nauwkeurig zijn⁴⁶.

Een andere tegel (fig. 8: 3) stelt een vogel voor met lange, stevige bek en een 'omzwachtelde' hals. Wat er precies rondom de hals van het dier is weergegeven kan niet herkend worden maar het algemene uitzicht van de vogel doet denken aan een roerdomp (*Botaurus stellaris*). Deze soort wordt in de *bestiaria* beschreven als *bucio* of *onocratulus*⁴⁷. Op één tegel staan enkel de hals en de kop van een vogel geschilderd (fig. 8: 22). Hierbij is niet duidelijk of we te maken hebben met een arendsoort, een soort gier of zelfs een flamingosoort. Beide eerste soorten komen voor in de *bestiaria*, onder de namen *aquila* en *vultur*⁴⁸.

Een laatste vogel staat weergegeven met opengespreide vleugels (fig. 8: 13). Deze houding is bekend bij de aalscholver (*Phalacrocorax carbo*) die zo zijn vleugels laat drogen na een duik. Deze tegel kan o.i. echter ook een phoenix of vuurvogel voorstellen. Deze legendarische vogel, van wie er steeds maar één tegelijk op de wereld verblijft, zou om de 500 jaar zelfmoord plegen in het vuur. Uit de as zou dan echter een nieuw exemplaar verrijzen. In *bestiaria* wordt vaak de dood van de vogel *fenix*, die met opengespreide vleugels in het vuur staat, afgebeeld⁴⁹. Deze afbeeldingen vertonen grote gelijkenis met deze op de tegel uit de Duinenabdij.

Op de tegels vinden we verder enkele zoogdieren uit onze fauna, die vrij makkelijk te herkennen zijn. We herkennen een varken (*Sus scrofa* f. *domestica*) (fig. 8: 8) en een onvolledig bewaarde afbeelding van een rund (*Bos primigenius* f. *taurus*) met naar beneden gebogen horens (fig. 8: 21). Onnodig te zeggen dat beide huisdieren in de *bestiaria* voorkomen⁵⁰. Een andere tegel laat een knaagdier zien waarvan de vorm doet denken aan een huismuis (*Mus musculus*) of misschien eerder een zwarte rat (*Rattus rattus*) (fig. 8: 25). Een precieze soortdeterminatie is niet mogelijk. In de

dierenboeken worden muizen en ratten onder één noemer geplaatst en samen als '*mus*' beschreven⁵¹. De zwarte rat is bij ons geïntroduceerd tijdens de Romeinse bezetting maar komt reeds vanaf het neolithicum in het Middellandse Zeegebied voor⁵².

Minder duidelijk is de voorstelling van de kop van een haas (*Lepus capensis*) of konijn (*Oryctolagus cuniculus*) (fig. 8: 17). De lengte van de oren zou eerder op een haas wijzen. In de *bestiaria* staat *lepus* immers steeds met langere oren afgebeeld dan *cuniculus*⁵³. Deze laatste vinden we echter ook terug op de tegels (fig. 8: 16). De korte oren zijn in vergelijking met de afgebeelde haas opvallend. Het konijn is geen oorspronkelijk deel van onze fauna. Het dier werd, voor zover wij weten, pas in de middeleeuwen in Noordwest-Europa ingevoerd⁵⁴. De oudst gekende vermelding van het dier in Vlaanderen stamt uit een tekst opgesteld te Veurne (W.-Vl.) en gedateerd in 1255⁵⁵. De oudste botvondsten komen uit de Duinenabdij(!) en worden geplaatst in de periode van 1175 tot 1250 A.D.⁵⁶. Het konijn was dus zeker gekend in onze gewesten op het moment dat de vloer in de prelatur werd aangelegd.

Een dier dat minder gekend was, is de dromedaris (*Camelus ferus* f. *bactrianus*) die we op een der tegels terugvinden (fig. 8: 6). De kenmerken van het getekende dier komen volledig met deze van een dromedaris overeen. Zelfs de houding, waarbij het dier door de poten is gezakt, is typisch. De dromedaris kwam in Europa niet voor en kan de middeleeuwer bij ons dus enkel gekend zijn via verhalen of afbeeldingen, b.v. uit de dierenboeken. Daarin komen zowel kameel (*camelus*) als dromedaris (*dromedarius*) voor⁵⁷.

Een andere tegel (fig. 8: 11) kan een onduidelijke tekening tonen van een egel (*Erinaceus europaeus*) (*ericius* of *erinaceus* in de dierenboeken⁵⁸). Dit kan worden afgeleid uit de stekels die zijn weergegeven. Een bever (*Castor fiber*) is weinig realistisch voorgesteld op één der tegels (fig. 8: 24) maar kan toch herkend worden aan de lange, plompe staart. Klaarblijkelijk was de noordwest-europese kunstenaar weinig vertrouwd met dit dier want ook in de *bestiaria* wordt de bever (*castor*) vaak op weinig realistische wijze geschilderd⁵⁹.

Enkele afbeeldingen zijn niet tot op soort determineerbaar. Op één tegel (fig. 8: 14) zien we een roofdier. De algemene

45 George & Yapp 1991, 154-155.

46 George & Yapp 1991, 188-189.

47 George & Yapp 1991, 128-129.

48 George & Yapp 1991, 142-143, 144-146.

49 George & Yapp 1991, 186, fig. 138.

50 George & Yapp 1991, 104-105, 119-120.

51 George & Yapp 1991, 65-66.

52 Eryvynck 1989.

53 George & Yapp 1991, 63-64.

54 Van Damme & Eryvynck 1988.

55 Nowé 1929.

56 Gautier 1984.

57 George & Yapp 1991, 105-107.

58 George & Yapp 1991, 61-63.

59 George & Yapp 1991, 59-60.

lichaamsbouw, de vorm van de kop en de lange staart suggereren dat het hier om een grote katachtige gaat. Een andere afbeelding (fig. 8: 19) is deels verdwenen maar laat toch een dier zien met lange staart, spitse snuit en puntige, rechtopstaande oren. Een identificatie als wolf (*Canis lupus*) of hond (*Canis lupus* f. *domestica*) is niet denkbeeldig. Een ander dier (fig. 8: 20) heeft een lange staart en fors lichaam. Samen met de ronde kop en ronde oren doen deze kenmerken denken aan een beer (*Ursus* sp.).

Twee rennende dieren (fig. 8: 28) tonen een lange staart, spitse kop en hangende oren. Zou het hier om honden kunnen gaan? Een andere tegel toont een onduidelijke tekening (fig. 8: 18) waarop waarschijnlijk eveneens twee dieren staan weergegeven. Eén daarvan zou, door de lange oren, een haas kunnen voorstellen. Een deels bewaarde tekening (fig. 8: 10) toont een gevlekt dier met ronde kop en spitse oren, misschien een kat (*Felis silvestris* f. *catus*)? Eveneens zeer slecht bewaard is een tegel waarop mogelijk een schaap (*Ovis ammon* f. *aries*) te herkennen is (fig. 8: 26). De afbeeldingen op twee tegels (fig. 8: 7 & 9) kunnen niet meer ontcijferd worden.

Een dier in opgerolde houding, met schijnbaar slechts één paar poten, kan moeilijk aan een bestaande soort worden toegeschreven (fig. 8: 23). Uit de *bestiaria* weten we echter dat reptielen, zoals hagedissen of slangen, of amfibieën, zoals salamanders, dikwijls zo werden afgebeeld. Ook draken of andere mythische wezens werden met één paar poten afgebeeld, alhoewel zij dan vaak vleugeldragend zijn⁶⁰. Een duidelijk mythisch wezen wordt voorgesteld met de kop van een vogel en het achterlijf van een paard. In de bek houdt het dier een slang of een paling (fig. 8: 2). Iconografisch vergelijkingsmateriaal is ons onbekend. Een ander dier, met schubben op het lichaam, heeft vier poten, een lange nek en een lange staart (fig. 8: 5). Een determinatie is moeilijk maar de schubben doen denken aan een mythisch dier (draak?) alhoewel ze er ook op kunnen wijzen dat het de bedoeling was een krokodil weer te geven. Onder de naam *cocodrillus* komt de nijlkrokodil (*Crocodilus niloticus*) in de *bestiaria* voor⁶¹ en bepaalde afbeeldingen⁶² komen met de voorstelling op de tegel overeen. Een laatste dier (fig. 8: 27), waarvan niet duidelijk is of het met twee hoeven of met meerdere tenen is af-

gebeeld, is niet te herkennen, temeer daar de tekening van de kop verloren is gegaan. Mogelijk zijn er schubben op de rug getekend.

Alles samen tonen de dierenfiguren op de tinglazuurtegels een fauna van reële wezens en mythische dieren. Bovendien komen dieren uit Noordwest-Europa samen voor met soorten uit het Middellandse Zeegebied, het Nabije Oosten of Noord-Afrika (struisvogel, dromedaris, ibis?, krokodil?, grote katachtige). De dierenwereld die de schilder van deze tegels voor ogen stond, was dus niet de alledaagse maar wel een die bij de kunstenaars in die tijd in zwang was en die we in de traditie van de *bestiaria* terugvinden.

6 Vergelijkingsmateriaal

Als vergelijkingsmateriaal voor de tegels met tinglazuur uit de Duinenabdij werden alleen voorbeelden uit Vlaanderen, Nederland en Noord-Frankrijk weerhouden. Enkel in Utrecht zijn tegels tussen pottenbakkersafval aangetroffen⁶³. Dit productie-afval wordt in de 1ste helft van de 14de eeuw gedateerd. De fragmentaire toestand van de tegels laat enkel toe geometrische motieven en één gevleugeld fabelwezen met menselijk hoofd te identificeren. Andere vondsten in de stad werden bijna steeds in religieuze context gedaan. De tegels waren telkens geïncorporeerd in een groter geheel dat in de 1ste helft van de 14de eeuw wordt geplaatst. De motieven lopen sterk uiteen: een griffioen (?), adelaars, klimmende leeuwen, de hoofden van mannen en vrouwen, geometrische, florale of bladmotieven. Slechts twee scènes zijn (in slechte conditie) bewaard. Eén toont een speler met een strijkinstrument, op een andere is nog enkel een gebouw en mogelijk een boom te zien⁶⁴. Andere vondsten op Nederlandse bodem komen uit de kerk van Heukelum⁶⁵, het klooster van Mariendael⁶⁶ en de abdij van Klaarkamp⁶⁷. Ze tonen menselijke figuren en architecturale elementen.

Noord-Frankrijk levert enkele interessante voorbeelden. In de Sint-Bertinusabdij van Saint-Omer werden scènes, bestaande uit vier tegels en individueel versierde tegels gerecupereerd. Een ridder te paard en een figuur die een zwaard zwaait, zijn in vier tegels uitgewerkt. Op de individueel

60 George & Yapp 1991, 190-202; Payne 1990, 82-91.

61 George & Yapp 1991, 97-99.

62 Payne 1990, 43.

63 De Groot & Pot 1985, 159 en 161, afb. 222.

64 Norton 1984, 146, noot 42-44; Hoekstra 1984, 106, 108, afb. 40-41.

65 Norton 1984, 146, noot 48.

66 Norton 1984, 146, noot 49.

67 Norton 1984, 147, noot 50.

versierde tegels komen florale motieven waaronder lelies voor, naast monsters en wapenschilden. De datering van deze vondsten is evenwel onzeker⁶⁸. In het kasteel van Hesdin werd een fragment van een tegelensemble teruggevonden, dat het portret van een man met kap en een tegel-fragment met een opschrift weergeeft. Deze tegels dateren respectievelijk uit het begin en het eind van de 14de eeuw⁶⁹. Andere Noord-Franse voorbeelden komen uit Andres en Théroutanne. In Andres bleef een tegel met een lelie bewaard⁷⁰. In Théroutanne is een verdwenen tegel gedocumenteerd waarop een leeuweprijke. Twee andere tegels maakten oorspronkelijk deel uit van een ensemble, met name een floraal motief en een fabeldier⁷¹.

Het Vlaamse vergelijkingsmateriaal werd hoofdzakelijk in Gent aangetroffen, maar ook in Oostkamp (W.-VI.) en Sinaai (O.-VI.) werden enkele stukken gesignaleerd. Tenslotte moet ook nog Doornik als vindplaats vermeld worden. De Gentse voorbeelden komen terug quasi exclusief uit de religieuze sfeer⁷². Uit de Sint-Baafsabdij stammen een individuele tegel waarop een lopende leeuw met uitgestoken tong is afgebeeld en een tegel uit een ensemble van vier, waarop een bouwwerk en een voet of poot te zien is. Uit de Sint-Baafskathedraal is een tegelfragment bekend, dat beschilderd is met het portret van een gebaarde man met kap. Bij opgravingen in de Karmelietenkerk werden stukjes van een vloer *in situ* opgemerkt, waarbij één tegel met een fabeldier versierd was. Een datering in de 14de eeuw is mogelijk, maar niet zeker. In de Sint-Pietersabdij werd een individuele tegel gevonden, beschilderd met een zesbladige bloem binnen een cirkel. Een tegel uit de Wijngaardstraat is waarschijnlijk onderdeel van een ensemble dat onidentificeerbaar geworden is. Ook in de Boudelo-abdij van Sinaai werden tegels met tinglazuur aangewend in de bevloeringen. Uit de opgravingen 1981-83 is een ongepubliceerde tegel gekend⁷³. De campagnes van 1985 en 1986 leverden 3 tegelfragmenten op⁷⁴. Op een ervan staat mogelijk een roset. De bijgaande tekst [*hic jacet eg(regius) v(ir)*] wijst op een ensemble dat met een grafcontext in verband stond. Uit Oostkamp is een tegel bekend met het portret van een vrouw⁷⁵. In het 'Musée Archéologique' van Doornik wordt tenslotte een tegel bewaard waarop een haan is afgebeeld⁷⁶. Al deze Vlaamse

vondsten zijn in principe ondateerbaar alhoewel ze op kunsthistorische gronden steeds in de 14de eeuw worden geplaatst.

Dit vergelijkingsmateriaal verduidelijkt meteen het uitzonderlijk belang van de vloer uit het abtsgebouw van de Duinenabdij. Meestal werden elders slechts kleine fragmenten van vloeren *in situ* teruggevonden of ging het om losse vondsten, terwijl de vloer uit Koksijde quasi volledig (en oorspronkelijk *in situ*) tot ons is gekomen. Nergens zijn er in de lage Landen zoveel afbeeldingen in tinglazuur gevonden en nooit zijn de figuraties zo complex. Ensembles van negen tegels zijn b.v. nergens elders gevonden. Qua iconografie komen de voorstellingen op de diverse vondsten goed overeen. Overal vinden we scènes met mensenfiguren afgebeeld, naast dieren en mythische wezens. Afwijkend is echter dat we in de vloer van de Duinenabdij geen florale motieven terugvinden. Het is ook niet zeker dat op de andere voorbeelden bijbelscènes voorkomen. De vloer in zijn geheel wijkt af van andere vondsten omdat hij enkel bestond uit tinglazuurtegels en monochrome tegels in loodglazuur. Bij de andere vloeren vinden we de tinglazuurtegels gecombineerd met stempeltegels en monochrome tegels, beide laatste in loodglazuur. Dat stempeltegels in de vloer van de prelatuur ontbreken kan natuurlijk te maken hebben met de datering van het geheel. Vergeten we immers niet dat de vloer volgens de archeomagnetische datering ouder is dan de andere, geciteerde vondsten! Deze datering doet de vondst uit Koksijde natuurlijk nog meer aan belang winnen. Samenvattend kan dan ook gesteld worden dat de vloer van de prelatuur een uitzonderlijke positie inneemt in de gekende voorbeelden van de tegelornamentiek met tinglazuur.

7 Een oproep

Dat de versierde tegelvloer van de prelatuur van de Duinenabdij voor deze eerste verkennende studie van onder het stof werd gehaald, is niet toevallig. Tijdens de bouwhistorische en archeologische studie van de prelatuur⁷⁷ is deze vloer tot één van de bijzonderste ingrediënten uitgegroeid, temeer toen bleek dat de vloer nooit in z'n geheel bestudeerd en gepubliceerd is. Het uitzonderlijk belang van de vondst is nochtans

68 Norton 1984, 148, noot 57.

69 Norton 1984, 148, noot 58.

70 Carette & Deroeux 1985.

71 Carette & Deroeux 1985.

72 Laleman 1986, 3-6.

73 De Belie & De Smet 1983, 9.

74 De Belie & De Smet 1987, 7, 14, nr. 52-54.

75 Mariën-Dugardin 1972.

76 Laleman 1986, 8, noot 18.

77 Dewilde & De Meulemeester 1992.

overduidelijk. De vloer is immers het enige, (ooit) quasi volledig bewaarde exemplaar in zijn soort, biedt een schat aan iconografische informatie, is precies gedateerd, laat een representatieve technische analyse toe en biedt een goed voorbeeld van de religieus geïnspireerde vloerornamentiek en kunst in de late middeleeuwen.

Deze bijdrage heeft zeker niet de pretentie de ultieme publicatie van deze tegelvloer te zijn. Een doorgedreven kunsthistorisch onderzoek van de schikking en de figuraties moet nog heel wat informatie aanbrengen. Enerzijds kan het iconografisch repertorium vergeleken worden met ander contemporain materiaal zoals wandschilderingen, glasramen, miniaturen en beeldhouwkunst. Anderzijds kan de interne dynamiek van de vloer onderzocht worden en kan iconografisch detailonderzoek en studie van de opeenvolging van de scènes nieuwe identificaties aanbrengen. Eventueel kunnen zo verbanden gelegd worden tussen de algemene schikking en de figuren op de individueel versierde tegels en wordt het ooit mogelijk de verloren gegane schikking van de vloer te reconstrueren. Zou het b.v. niet mogelijk zijn dat de individuele mensenportretten centraal in de vloer voorkwamen terwijl de dieren en monsters in de kader figureerden? Zou zulke ordening bovendien geen symbolische betekenis hebben?

Ook binnen de studie van het monastieke leven heeft de vondst zijn belang. Tegels met tinglazuur in een vloer integreren was ontegensprekelijk een teken van aanzienlijke luxe⁷⁸. Alhoewel in de uitwerking van de abdijgebouwen soberheid oorspronkelijk de regel was, lijkt men daar dus al in het laatste kwart van de 13de eeuw van af te wijken. De aanleg van de versierde vloer is daar een aanwijzing voor. Ook de aanwezigheid van een haard in de zaal waarin de vloer zich bevond, kan in die optiek bekeken worden. De enige verwarmde plek in een cisterciënzerabdij was immers oorspronkelijk het *calefactorium* of warmkamer. De bevoorrechte positie van de abt en de intentie die materieel te uiten, lijkt dus de eerste aanzet voor een soepeler interpretatie van de soberheidsregel. Het leggen van versierde vloeren is een punt waaraan in abdijen, zeker cisterciënzerkloosters, kerken en religieuze gebouwen, altijd veel aandacht besteed is. De studie van de tegelornamentiek in de Duinenabdij moet dan

ook nog verder vanuit deze hoek bekeken worden⁷⁹.

Het belangrijkste lijkt ons echter dat de nu nog bestaande tegels uit de vloer uit de prelatuur voor de toekomst worden bewaard. Een onderzoek naar hun bewarings-toestand, een reiniging of een restauratie lijken ons aangewezen. Tijdens deze ingrepen kan dan wellicht verder onderzoek op deze unieke vondst gebeuren.

SUMMARY

Tin-glazed Biblical Scenes and Monsters. The tile pavement of the abbot's lodging in the Abbey of the Dunes (Koksijde, prov. of West-Flanders)

In 1954, a virtually complete tile pavement was found in the abbot's lodging of the Abbey of the Dunes. The pavement was preserved by a debris layer, when the floor level was raised. Unfortunately, the pavement was not properly studied. Moreover, when on exhibition in the museum, the pavement was dismantled before the whole structure had been documented. This paper aims to reconstruct the disposition of the pavement from the remaining information, and thereby presents the first detailed study.

One aspect which makes the pavement so valuable is the combination of plain (black or yellow) lead-glazed tiles and painted, tin-glazed tiles. More than three hundred, mostly eroded, tin-glazed tiles were recovered. The pavement covered a surface of approximately 8 x 7 m and was composed of tiles of 10,5 x 10,5 x 2 cm. The decorated tiles are covered with glaze on which the design was painted. Scientific analysis revealed the presence of 10-15% tin in the glaze. The decoration is outlined in brown on a green background. Archaeo-magnetic analysis of the tiles, carried out at the University of Rennes, produced a date between 1260 and 1280 A.D.

Diamond-shaped designs are arranged within a rectilinear frame. Nine-tile sets are variously arranged with each set composed of plain and individually-decorated tiles. These sets are separated by strips of plain tiles. The composite sets contain a central, individually-decorated tile, surrounded by four eagles or lions. The nine-tile sets, as far as they can be identified, mostly depict

78 Norton 1984, 162.

79 Zie voor de rol van de cisterciënzers in het verspreiden van de versierde tegelvloeren: Carette & Deroeux 1985, 23-24.

The best-preserved set shows a single, kneeling, praying figure, perhaps representing the donating abbot. Other scenes are interpreted as the raising of Lazarus, the massacre of the innocents (or the judgment of Solomon), and possibly the raising of the daughter of Jairus and the parable of the lost son. The single tiles, which occur in the composite sets, in the frame and in the separating strips, bear the head of a knight, numerous heads of men and women, a *sedes sapientiae* (?), a werewolf (?) and various animals and monsters.

The animals painted on the tin-glazed tiles represent a fauna of extant and mythical creatures. Moreover, species from Northwestern Europe are depicted together with faunal elements from the Mediterranean, the Near East and Northern Africa (for example ostrich, dromedary, ibis?, crocodile?, large felid). The animal world illustrated by the medieval artist who decorated the tiles was obviously not representative of the

local fauna of that time. It more closely resembled the fauna depicted in other contemporary art works, such as the bestiaries.

Clearly, this pavement is of unestimable value in the study of medieval tile-decoration. The pavement is virtually complete, which allows a representative technical analysis and the date is well established. The pavement contains a huge number of tin-glazed tiles which, in comparative artefacts from other places are rather scarce. Those tiles offer considerable information on medieval iconography. The tiled floor of the Abbey of the Dunes certainly forms a good example of religiously inspired floor-decoration for the late medieval period and consequently is deserving of a renewed, intensive investigation, e.g. from the point of view of art history. In this way the whole disposition of the pavement could be re-established.

BIBLIOGRAFIE

BIJNENS B. 1960: De tegelkeramiek in de Duinenabdij te Koksijde. In: Tegels in Vlaams aardewerk, *Ons Heem*, 204-205.

CARETTE M. & DEROEUX D. 1985: Carreaux de pavement médiévaux de Flandre et d'Artois, *Mémoires de la Commission départementale d'Histoire et d'Archéologie du Pas-de-Calais* XXII, 1-144.

DE BELIE A. & DE SMET M. 1983: Nieuwe stempeltiegels van de Boudelo-abdij te Klein-Sinaai, *VOBOV-info. Driemaandelijks kroniek van het Verbond voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen* 12, 9-13.

DE BELIE A. & DE SMET M. 1987: Nieuwe tegelvondsten van de Boudelo-abdij te Klein-Sinaai, *V.O.B.O.V.-info. Driemaandelijks kroniek van het Verbond voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen* 27, 7-16.

DE GROOT H.L. & POT T. 1985: Oudenoord. In: *Archeologische en Bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1984*, 154-162.

DEROEUX D. & DUFOURNIER D. 1987: Carreaux de faïence en Artois au XIIIe siècle. Nouvelles approches, *Bulletin de la Commission départementale d'histoire et d'archéologie du Pas-de-Calais* XII (2), 141-154.

DESMET J. 1987: *Vogels. Hun levensloop in België, hun wedervaren met de mens*, Brugge.

DEWILDE M. & DE MEULEMEESTER J. 1992: Van abtswoning tot monnikenverblijf. Een bouwhistorische en archeologische benadering van de abtswoning van de O.L.V. Ten Duinenabdij te Koksijde, *Archeologie in Vlaanderen* II, 297-314.

EAMES E.S. 1980: *Catalogue of medieval lead-glazed earthenware tiles in the department of medieval and later antiquities, British Museum*, London, British Museum Publications.

ERVYNCK A. 1989: *Archeozoologisch onderzoek van de zwarte rat (Rattus rattus) en de bruine rat (Rattus norvegicus)*, onuitgegeven proefschrift Universiteit van Amsterdam.

GAUTIER A. 1984: Enkele dierresten uit de Abdij Ter Duinen te Koksijde (ca. 1175 - ca. 1250, ca. 1250 - 1318, 1593 - 1601 A.D.), *De Duinen* 13-14, 61-63.

GEORGE W. & YAPP B. 1991: *The naming of the beasts. Natural history in the medieval bestiary*, London.

GOULPEAU D., BARBIER D. & LANOS P. 1987: *Compte rendu de l'étude archéomagnétique de la datation des structures du site de l'abbaye des*

- de la datation des structures du site de l'abbaye des Dunes, prélatrice, onuitgegeven rapport van de Université de Rennes, Département de Physique Cristalline, Laboratoire d'Archéométrie.
- HILLEWAERT B. 1992: The introduction of tin-glazing in northwestern Europe. In: *Medieval Europe 1992. Technology and Innovation*, Pre-printed Papers 3, York, 163-168.
- HOEKSTRA T.J. 1984: Damplein, Domkerk. In: *Archeologische en Bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1983*, Utrecht, 105-108.
- LALEMAN M.-C. 1986: Gentse tegels uit de 14de eeuw, *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent* 10, 2-15.
- MARIËN-DUGARDIN A.M. 1972: Carreaux de pavement du moyen âge à décor vert et manganèse trouvés en Belgique, *Atti V Convegno internazionale della Ceramica*, 184.
- NORTON C. 1984: Medieval tin-glazed painted tiles in North-West Europe, *Medieval Archaeology* 28, 112-132.
- NORTON C. 1992: *Carreaux de pavement. Du moyen âge et de la Renaissance*, Catalogues d'Art et d'Histoire du musée Carnavalet VII, Paris.
- NOWÉ H. 1929: Les baillis comtaux de Flandre des origines à la fin du XIV siècle, *Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres, Mém. in-8°*.
- PAYNE A. 1990: *Medieval beasts*, New Amsterdam.
- RAES A. 1980: *De ingelegde tegels van de abdij ter Duinen te Koksijde. Een bijdrage tot de studie van de middeleeuwse vloertegels*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven.
- SCHITTEKAT P. 1958: *Flitsen uit het verleden*, Koksijde.
- SCHITTEKAT P. 1960: *Onder de duinen van Koksijde*, s.l.
- SCHITTEKAT P. 1966: *De schat in het zand*, Brussel.
- VAN DAMME D. & ERYNCK A. 1988: Medieval ferrets and rabbits in the castle of Laarne (East-Flanders, Belgium): a contribution to the history of a predator and its prey, *Helinium XXVIII* (2), 278-284.
- VAN DE KERKHOVE A. 1975: Tin. In: *Gent, duizend jaar kunst en cultuur* 3, 382-384. Gent.
- V(AN DE PUTTE) F. en V(AN DE CASTEELE) D. 1864-67: *Chronicon et Cartularium monasterii de Dunis*, Brugge.
- VAN NEROM R. 1960: La technique des carreaux peints du carrelage de la prélatrice à l'abbaye des Dunes, *De Duinen* 2, 30-35.
- VAN NEROM R. 1961: Notes sur deux pièces d'hommes d'armes au carrelage de la prélatrice de l'abbaye des Dunes, *De Duinen* 4, 56-59.
- VAN NEROM R. 1962: La disposition générale du carrelage de la prélatrice à l'abbaye des Dunes, *De Duinen* 5, 36-48.